

RESENZİYALAR

YUSİF TALİBZADƏ TİFLİSİNİN “KİTABİ-TƏHSİLƏ-ƏLQƏVAYED”
KİTABINDA SAY BƏHSİ

Yusif Talıbzadə Tiflisinin “Kitabi təhsilə əlqəvayed Asan qaydalar kitabı”nda XX əsrin ilk illərində nəşr olunan qrammatika kitablarından biri də müəllifi və nəşiri Badkubə şəhərinin rus və müsəlman məktəblərinin ehkam və şəriət müəllimi olan Yusif Talıbzadə Tiflisinin miladı 1904, qəməri 1319-cu ildə nəşr etdirdiyi “Kitabi-təhsilə-əlqəvayed” - “Asan qaydalar kitabı”dır.

Kitabın adı titullar səhifəsinin lap yuxarı hissəsində yazılmışdır. Ondən aşağı yeni sətirdən isə “Türk dilinin sərff və nəhvinə dair gəvayedi asan və cəhiliyə bəyan edir” (Türk dilinin sərff və nəhvinə dair qayda və asan anlamını öyrədir – sözləri qeyd olunmuşdur.

Ondən da aşağıda yazılmışdır: “Cənab müstətab (çox hörmətli - S.Z.) alicah yüksək mənəsbli Hacı Zeynalabdin ağa Tağıyof həzrətlərinin əmri şəriflərilə talıg və ianəsiylə çap olunubdur.”

Daha sonra müəllif və nəşirin adı, senzuradan keçərək onun 10 yanvar 1902-ci ildə Tiflisdə nəşr olunduğu göstərilmişdir. Üç hissə, 119 səhifədən ibarət olan kitabın ilk səhifəsinin lap yuxarı hissəsində müxtəlif naxışlarla haşiyələnmiş və iki hissəyə bölünmüş düzbucaqlının sağ tərəfində xüsusi şriftlə “təhsil”, sol tərəfində isə “əlgəvayed” (qaydalar S.Z.) sözləri yazılmışdır.

1,5 səhifə həcmində olan giriş “Bismillahu ərrehman əlrəhim” deyimi ilə başlayır. Onun arxasınca kitabın “əlmüğəddimə” (səh.5) adlanan girişini verir. 10 səhifədən (səh. 5-15) ibarət olan müqəddimənin altında kitabın müəllifi Y.Talıbzadənin adı qeyd edilmişdir. Müqəddimənin dili çox ağır və ərəb-fars tərkibləri ilə yüklənmişdir. Bugünkü oxucular üçün başa düşülməsi müəyyən qədər çətindir.

Kitabın 1-ci bölməsi “Etimologiya” (“sərff”) adlanır. *Etimologiya* sözü rus qrafikası, *sərff* sözü isə ərəb qrafikası ilə yazılmışdır.

Bölmə *sərff* adlansa da, burada türk (Azərbaycan - S.Z.) dilində 25 hərfin işləndiyi qeyd olunur, danışiq səslərindən, səslərin birləşməsindən əmələ gələn hecalardan söhbət açılır.

İkinci bölmə – “nəhv” – sintaksis adlanır. (səh.69-103) Bölmənin sonunda ona aid bir çox mənşümə və hekayələr də verilmişdir. Bu mənşümə və hekayələr kitabda sintaksislə bağlı verilən qrammatik anlayışları mətndən seçmək və orada işlətmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Kitabda “say” bəhsinə üç səhifə yer ayrılmışdır. Bölmənin adı “İsmi ədəd” (səh.37-39) adlanır. “İsmi ədəd”lə (sayla) bağlı yazılır: “İsmi ədəd” san və say göstərən ismə deyilir və o da dörd qisimdir: 1) əsli; 2) vəsfi; 3) bəsri; 4) təyini (səh.26).

“Türk dilinin sərff və nəhvinə aid asan qaydalar” kitabında “əslil” saylarla bağlı yazılır: “1) İsmi-ədədi o isimdir ki, şeyin tək sanını göstərsin və onun mərtəbəsi çoxdur; dörd mərtəbəsinə *üsuli-ədəd* deyilir. 2) Onluq mərtəbəsidir ki, əşərat adlanır. 3) Yüzlük mərtəbəsidir ki, yüzlük adlanır. 4) Minlik mərtəbəsidir ki, əlif (minlik – S.Z.) adlanır.” (səh.37)

İfadələrdən də görünür ki, müəllif say anlayışı haqqında danışarkən ərəb terminlərindən daha çox istifadə etmişdir, Məsələn:

təklük mərtəbəsi - *üsuli ədəd*.

onluq - *əşərat*

yüzlük - *miyət*

minlik - *əluf* və s.

Dərslərdə ədədləri əks etdirən rəqəmlərin düzülüşündən danışıarkən ilk olaraq təkliyin işləndiyi qeyd olunur və bununla bağlı yazılır: “1) təklik mərtəbəsidir ki, adına “əhəd” deyilir (yenə orada). Eyni fikir türk dilinə aid yazılmış qrammatika kitabında da öz əksini tapmışdır. Bununla bağlı “türk dili” kitabında yazılır: “Bunlarda kiçik sayı öncə, böyük sayı sonra gəlir”.

Bu cür yanaşmaya diqqət etsək görərik ki, mürəkkəb ədədlərin əmələ gəlməsində ilk əvvəl təklilər, sonra yüzliklər və yaxud, əvvəl təklilər, sonra minliklər, ən nəhayət, əvvəl təklilər, sonra milyon gəlir. Məsələn: iki yüz, beş min, bir milyon, iki yüz milyard və.s. Elə buna görədir ki, 1902-ci ildə nəşr edilən kitablarda ədədlərdən danışıarkən onların yazılışında və deyilişində ilk əvvəl təkliyin işləməsindən söhbət açılır.

Rəqəmləri əmələ gətirən ədədlərin sırasından bəhs edərkən 1902-ci il kitabında göstərilir ki, “Birdən onadək ahəddir.” (vahidlərdir, təklərdir - S.Z.) Ondan yüzədək əşəratdır (onluqdur - S.Z.), yüzdən yuxarı əlufdur (minlikdir - S.Z.) (səh.37).

Ədədlərin mərtəbələri haqqında məlumat Allahın adı ilə yekunlaşır və sonda yazılır. “Habelə ali Maşallah” (yenə orada).

Sayıların mərtəbələrinin izahından sonra kitabda altı bölmədən ibarət olan bu bölgü öz əksini tapmışdır:

	Əsarəti-əlif mərtəbəsi (on minlik)	Əlif mərtəbəsi (minlik)	Miyət mərtəbəsi (yüzlük)	Əşərat mərtəbəsi (onluq mərtəbəsi)	Ahad mərtəbəsi (ədəd mərtəbəsi)
Miyət əlif mərtəbəsi (Yüz minlik mərtəbəsi - S.Z.)	10000 on min	1000 min	100 yüz	10 on	1 bir
	20000 iyirmi min	2000 iki min	200 iki yüz	20 iyirmi	2 iki
	30000 otuz min	3000 üç min	300 üç yüz	30 otuz	3 üç
	40000 qırx min	4000 dörd min	400 dörd yüz	40 qırx	4 dörd
	50000 əlli min	5000 beş min	500 beş yüz	50 əlli	5 beş

Bu cədvəldə verilən məlumatla bugünkü dərsliklərdə eyni mövzə ilə bağlı verilən məlumatı müqayisə etdikdə, yüz il bundan qabaq verilən məlumatın daha dəqiq, daha münasib olduğunu görürük. Heç bu gün ibtidai siniflər üçün nəşr olunan riyaziyyat dərsliklərində də saylarla bağlı belə dəqiq və geniş məlumat verilmir.

“Say”a aid verilən digər bir mətnə (§44) isə sayın quruluşu haqqında danışılır. Bu mətnin daxilində saylara isimlər kimi yanaşılır, bir sözdən ibarət olan saylar sadə, iki və daha çox sözdən (saydan) ibarət olan saylar isə mürəkkəb saylar adlanır. Bu məsələ ilə bağlı kitabın 44-cü paragrafında yazılır: “İsmi-ədəd yenə iki qismə bölünür: möfrəd (tək.) və mürəkkəb. Möfrəd o isimlərə (ismi-ədədə) deyilir ki, bir rəqəmdən əmələ gəlir. Məsələn: bir, iki, üç, dörd və s. Və mürəkkəb o isimlərə deyilir ki, neçə rəqəmdən əmələ gəlmiş olsun. Məsələn: on beş, iyirmi dörd, beş yüz üç.” (səh.37).

Bundan sonra sadə saylarla mürəkkəb sayların isimlərlə yanaşı işlənməsi ilə bağlı məlumat verilir: Bununla bağlı yazılır: “İsmi-ədəd ilə ismi-cins bir yerdə olsa, ismi cins möfrəd halında qalar: on kitab və qeyriləri kimi”.

Bu mətnə də isimdən əvvəl gələrək onunla birlikdə işlənən sayın heç zaman cəm şəkilçisi qəbul etmədiyi vurğulanır. İkinci bənddə də isimdən əvvəl gələn sayların yazılışı ilə bağlı əlavə məlumat verilir. Həmin abzasda yazılır: “2) İsmi-ədəd necə ki yazılarda böyük hesabdən yazılır ha, dəyişiləndə də böyük hesabdən başlanır, sonra kiçik deyilir. Məsələn: Min iki yüz əlli beş (1255)” 45-ci paragrafda isə vəsfi (bir şəxs və ya bir şeyin keyfiyyəti) sayların tərtibi (2. sıralama, sıra ilə qoyma, düzmə) formasından, yəni sıra saylarından danışılır. Bununla bağlı kitabda yazılır: 2... vəsfi o ismə deyilir ki, mərtəbə göstərir. Məsələ: birinci, ikinci. Qayda: vəsfi əmələ gətirmək üçün əslinin (kökünün) axırına (inci), ya (nci), ya (minci) artırılır”: Bir – birinci, iki – ikinci, üç – üçüncü.

Mətnin üçüncü bölməsində isə kəsr sayları haqqında məlumat verilir. Müəllif kəsr saylarının yalnız hissə bildirdiyini qeyd edir və bununla bağlı yazır:

“Kəsri - o ismə deyilir ki, ancaq hissə göstərir:

yarım $1/2$

beşdən iki $2/5$

dördtən üç $3/4$

üçdən bir $1/3$ (səh. 38)

Kəsr saylarının kitabdakı ifadə tərzilə müqayisədə, az da olsa, fərqi olduğu meydana çıxır. Əsas fərq ondan ibarətdir ki, XX əsrin dərsliklərində kəsr saylarının məxrəcini ifadə edən saylar ismin çıxışlıq halında, bugünkü dərsliklərdə isə ismin yerlik halında ədəbi norma sayılır. Məsələn: *beşdən üç yox, beşdə üç; üçdən bir yox, üçdə bir və s.*

Düzdür, kəsr saylarının ifadəsindən irəli gələn məzmunu fikir verdikdə kəsr saylarına XX əsrin əvvəllərindəki yanaşma və onları adlandırma bugünkü adlandırılmadan daha düzgün və məzmunu müvafiqdir, yəni üç hissədən biri dörd hissədən üçü beş hissədən ikisi.

Digər bir bənddə isə sayların təkrarlanaraq işlədilməsindən söhbət açılır və yarı yarı, bir bir, iki-iki kimi saylar bunlara nümunə göstərilir. Eyni zamanda, bu cür sayların isimlər kimi cəm formasının düzəldilməsindən danışılır. Bununla bağlı yazılır: “İsmi-ədədin (sayın – S.Z.) cəmi başqa isimlər kimidir, lakin istemalı (işlənməsi –S.Z.) yoxdur, işlənməyir” (yənə orada, səh.38).

Bunun ardınca sayların cüt-cüt, qoşa işlənməsi ilə bağlı qeydlər verilir. Birinci qeyddə göstərilir ki, cüt-cüt qoşa işlənən ismi-ədəd”lərdən (saylardan – S.Z.) başqa digər saylar

isimlər kimi dəyişə bilir”(hallanır – S.Z.)

Digər bir qeyddə isə deyilir: “İsmi-ədəd o vaxt hallarda dəyişə bilir ki, ismi-cins ilə (ümumi isimlə -S.Z.) bir yerdə olmasın. Əgər ismi-cins ilə bir yerdə olsa, ismi-ədəd (say S.Z.) dəyişilməyir, ancaq hallarda ismi-cins dəyişilir (yəni hallanır –S.Z.)”

Verilən aydınlaşdırıcı izahdan sonra kitaba xüsusi bir cədvəl daxil edilib. Orada ismin halları ardıcıl olaraq verilmiş və beş yerə bölünmüşdür. Cədvəlin birinci bölməsində ismin halları ardıcıl olaraq qeyd edilmiş, *bir*, *birinci*, *yarım* sözləri və *on iki kişi* birləşməsi ismin hallarına görə dəyişdirilmişdir. Bu söz birləşməsini ismin hallarına görə dəyişdirməkdə məqsəd isimlərdən əvvəl gələrək onlarla birlikdə işlənən sayların hal dəyişmələri zamanı heç bir dəyişikliyə uğramadığını göstərmək məqsədi daşıyır. Cədvəldə ismin yeddi halı olduğu göstərilir. Biz bilirik ki, bu gün məktəblərimizdə tədris olunan dərslərlərdə ismin 6 halı olduğu (adlıq, yiyəlik, yönlük, təsirlik, yerlik, çıxışlıq) qeyd olunur. Lakin o da məlumdur ki, uzun müddət *ilə* və *üçün* qoşmaları da ismin hal forması kimi qəbul edilmişdir. Sonradan bu qoşmalar köməkçi nitq hissələrinin tərkibinə daxil edilmiş, ismin 6 halı sabitləşmişdir. Cədvəldə sayların və söz birləşməsinin hallanması aşağıdakı kimi verilmişdir.

1) hal	bir	birinci	yarım	on iki kişi
2) hal	birin	birincinin	yarımın	on iki kişinin
3) hal	birə	birinciyə	yarıma	on iki kişiye
4) hal	biri	birincini	yarımı	on iki kişini
5) hal	birilə	birinci ilə	yarım ilə	on iki kişilə
6) hal	birdən	birincidən	yarımdan	on iki kişidən
7) hal	birdə	birincidə	yarımda	on iki kişidə

Kitabda cədvəldən sonra sonu sait və samitlə bitməsindən asılı olaraq saylarda hallanma zamanı müəyyən səs dəyişikliklərinin özünü göstərdiyi qeyd olunur. İsmi-ədədin (sayın – S.Z.) hallanarkən sonu səslə və ya səssizlə qurtarması ilə bağlı yazılır: “İsmi-ədədin hallarda dəyişməsi axırında səslə hərf (sait – S.Z.) və ya səssiz (samit – S.Z.) hərf olsa o qayda ilədir ki, qabaqda zikr olunubdur”.

Başqa bir paragrafda (§47) isə saylardan sonra ismi-cins işlənərkən onun tək halda özünə münasib kəlmə ilə deyildiyi də xüsusi vurğulanır və bununla bağlı yazılır. “İsmi-ədəddən sonra çox vaxt ismi-cins (ümumi isim – S.Z.) tək deyilməyib, kəlmə ilə deyilir. Məsələn: Bu gün beş nəfər adam bizə gəldi. Bu gün altı baş öküz aldım. və s.

Bugünkü qrammatika kitablarında numerativ söz kimi qəbul edilən dil vahidləri kitabda ismi-cins - ümumi isim kimi qəbul edilmişdir. Düzdür, dildə numerativ söz kimi işlənən sözlərin bəziləri yalnız numerativ söz kimi, bəziləri isə həm numerativ söz, həm də müstəqil söz kimi işlənərkəndir. Biz sözlərin iki vəzifə daşması ilə bağlı ali məktəblərə hazırlaşanlar üçün nəşr edilmiş “Azərbaycan dili” (Bakı, 2010) kitabında oxuyuruq: “Müəyyən miqdar sayları ilə aid olduqları isim arasında bəzi sözlər işlənə bilir. Bunlara numerativ sözlər deyilir.”

Numerativlər iki cür olur:

- a) əsas vəzifəsi numerativ olanlar: *dənə, nəfər, dəst, çüt, metr, ton, litr* və s.
- b) əsas vəzifəsi numerativlik olmayan, ancaq numerativ kimi işlənə bilən sözlər: *parça, tikə, damcı, qaşığı, göz, baş, top, vaqon, sətir, qaşığı ədəd, vedrə çəllək, qazan, nəlbəki* və s.

Bunlar əslində isim olub, haradasa, hansı məqamdası numerativ kimi işlənən sözlərdir.” (səh.151)

Əsas vəzifəsi numerativ olan və ya olmayan sözlərin mənasına diqqət etdikdə görürük ki, bu sözlərin əksəriyyəti müəyyən qədər həcm və tutum bildiren sözlərdir. Məsələn, *vedrə* - müəyyən həcmdə maye tutan əşya, *qasıq* - yenə də müəyyən həcmə malik ev əşyası, *tikə* - hər hansı bütövün bir hissəsi, parçası, *qazan* - yenə də müxtəlif həcmə malik olan məişət əşyası.

Numerativ sözlər adı altında qruplaşdırılan bu sözlərdən elələri vardır ki, onlar tamamilə omonimlik təşkil edən sözlərdir. Məsələn, *cüt* sözü ikilik məzmunu ifadə edən sözdür. Qoşalıq məzmunu bildiren bütün isimlərdən əvvəl cüt sözünü işlətmək mümkündür. Eyni zamanda, bir əşyanın yanına birini də qətirəndə, yəni qoşalaşdıranda *cüt* adlanır. *Cüt* sözü həm də yer şümləmə üçün lazım olan qoşqu aləti kimi işlənir. Məsələn, əkinçilər *cütü* qoşub əkinə başladılar. Ola bilsin ki, yer şümləmə üçün öküzlərə qoşulan cütün adı da qoşalıq məzmunu ilə bağlı olan anlayışdan əmələ gəlmişdir.

Məlumdur ki, yer şümləmə üçün lazım olan və *cüt* adlandırılan əkinçilik aləti əsasən boyunduruq vasitəsi ilə bir-birinə bağlanan iki öküzə qoşulurdu. Ola bilsin ki, *cüt* sözü elə bu məzmunun irəli gəlmişdir və onunla bağlıdır. Lakin o da məlumdur ki, cüt *qoşa* - cüt öküzlərə deyil, bəzən tək öküzə də qoşulurdu.

Ancaq bilirik ki, tarixin gedişində sözlərin mənası həm daralmağa, həm genişlənməyə doğru inkişafdadır. Odur ki sözlərin işlənmə dairəsinin daralması və genişlənməsi sözlərin dildə omonim, yaxud sinonim kimi işlənməsinə şərait yaratmışdır.

Kitabda *dənə* numerativ sözünün həm qiymətli əşyaların, həm də müəyyən dərəcədə gündəlik istifadə olunan məhsulların adlarını bildiren sözlərlə müəyyən miqdar sayları arasında işləndiyi də qeyd olunmuşdur. *Dənə* sözü işlənmə məqamından və ifadə etdiyi məzmunundan asılı olaraq, *ədəd* sözünün sinonimi kimi işləndikdə numerativ söz, həqiqi mənada işlənəndə isə çəyirdəklə meyvələrin içərisindən çıxan toxumu bildiren söz kimi ortaya çıxır.

Sərdar Zeynal,
filologiya elmləri doktoru